

تأثیر موقعیت جغرافیایی تبریز بر اقتصاد شهر در عصر ایلخانان

رسول جعفریان*

ابوالفضل سلمانی گواری**

چکیده

موقعیت جغرافیایی و تأثیر آن بر اقتصاد در شناخت تاریخ شهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هجوم مغولان به ایران تحولات مهمی در عرصه انحطاط و رشد شهر به وجود آورد. در این میان شهر تبریز با توجه به موقعیت جغرافیایی و اهمیت اقتصادی آن در عصر ایلخانان، از اهمیتی ممتازی بهره‌مند می‌شود. این پژوهش با هدف بررسی علل تأثیرگذاری موقعیت جغرافیایی در رشد و رونق تبریز، با تأکید بر برآیند اقتصادی آن در دوره ایلخانی صورت گرفته است. روش این پژوهش تبیین و تفسیر وقایع با تکیه بر تأثیر موقعیت جغرافیایی بر ساختار اقتصادی تبریز آن عصر است. حاصل آن که تبریز از دیرباز به لحاظ موقعیت و شرایط جغرافیایی مناسب از رشد و رونق نسبی شهری برخوردار بوده، اما بعد از سقوط بغداد در ۶۵۶ ق مورد اقبال بیشتری قرار گرفت که در نهایت نیز با پایتخت شدن آن در دوره ایلخانی به یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران و مرکز تجاری تبدیل گشت. بالاتر از همه، بغداد به سرعت از یک مرکز خلافت به یک شهر کوچک ابالتی تنزل پیدا کرد.

واژگان کلیدی

موقعیت جغرافیایی، اقتصاد، ایلخانان، تبریز، بغداد.

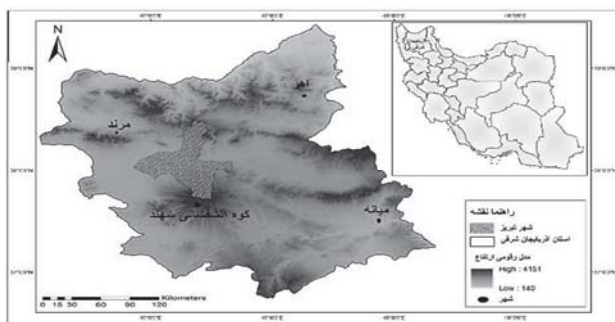
ras.jafarin@ut.ac.ir
af.soleymani@ut.ac.ir
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۲۳

*. استاد دانشگاه تهران.
**. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تهران.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۲/۲۸

طرح مسئله

موقعیت جغرافیایی شهر و کارکردهای آن، در سیر تحول تمدن بشری سهم به‌سزایی دارد و این ساختار به‌تبع در حاکمیت و نگرش آنها به شهر، زندگی اجتماعی و اقتصادی تأثیر می‌گذارد. با این نگاه، تهاجم مغولان برای نواحی عمده‌ای از ایران سرنوشت شومی را به ارمغان آورد و مناطقی آباد و پیشرفته را به ویرانی و تباهی کشاند و حیات شهری ایران را دست‌خوش انحطاط کرد، اما پس از فرونشستن غبار حملات، نابسامانی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی با اندک اصلاحاتی به سمت رونق حیات شهری پیش رفت. با سقوط بغداد و کشته‌شدن خلیفه عباسی، نفوذ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بین‌النهرین بر بخش‌های مختلف ایران از بین رفت و شمال غرب ایران خود بستر ظهور تحولات و تغییراتی - که منشأ ایرانی داشتند - گشت. در این زمان با پایتخت شدن تبریز، دوران بی‌سابقه‌ای از رشد شهری و رونق اقتصادی فراهم شده بود. در اندک زمانی تبریز از اهمیت بی‌سابقه‌ای در ساختار سیاسی - اقتصادی برخوردار شد، به‌طوری‌که به مرکز سیاسی، اقتصادی و فرهنگی شرق - غرب در منطقه تبدیل گردید. این پژوهش به بررسی موقعیت و تأثیر جغرافیای طبیعی (شناخت عوامل جغرافیایی مؤثر در شکل‌گیری، توسعه، رونق) تبریز، در رشد و توسعه حیات اقتصادی شهر در دوره حکومت ایلخانان می‌پردازد. با بررسی منابع و تحقیقات گسترده از گذشته تا عهد حاضر درمی‌یابیم که پژوهش منسجمی درباره تأثیر جغرافیا بر ساختار اقتصادی شهر تبریز به‌عنوان پایتخت دوره مغولان انجام نگرفته است و این مسئله ضرورت پژوهش را ایجاب می‌نماید. تحقیقاتی که تاکنون منتشر شده‌اند شامل: کتب تاریخی، گزارش‌ها، سفرنامه‌ها و مقالات پژوهشی همه به‌صورت پراکنده، از دیدگاه‌های متفاوتی درباره تاریخ تبریز در آن دوره نوشته‌اند. از جمله منابع نسبتاً مرتبط، رساله جغرافیای تاریخی تبریز، (رحمانی، ۱۳۴۰) پایان‌نامه پایتخت‌های ایلخانان (معینی، ۱۳۷۰) اصناف در دوره ایلخانان (کریمی‌پور، ۱۳۸۰) و تجارت دولت‌شهرهای ایتالیا با ایلخانان (دین‌پرست، ۱۳۹۴) است که هر کدام بنا بر اقتضا، اشاراتی به وضعیت اقتصادی نیز داشته‌اند؛ اما مهم‌ترین نوآوری و دستاورد ما در این تحقیق نسبت به سایر مطالعات انجام‌شده، تأثیر جغرافیا و استفاده از مدل‌ها و نقشه‌های جغرافیایی است که تحلیل و تعلیل مسئله را برای تبیین عمیق به دنبال خواهد داشت. در این پژوهش به ۱. جغرافیای طبیعی شهر تبریز ۲. حاکمیت سیاسی تبریز در عصر ایلخانان ۳. اوضاع اجتماعی و ساختار شهر تبریز در عصر ایلخانان ۴. تأثیر موقعیت جغرافیایی در ساختار اقتصادی شهر، می‌پردازیم:

۱. جغرافیای طبیعی شهر تبریز

شکل شماره ۱: موقعیت جغرافیایی منطقه (ترسیم نگارنده)

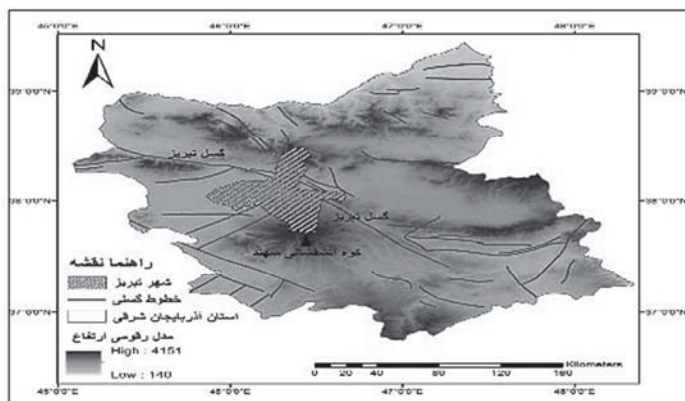
در ارائه مفهوم جغرافیایی، پیش از هر چیز جغرافیا و انسان با عنوان جغرافیای انسانی ضروری می‌نماید. جغرافیا آن بخش از دانش بشری است که ویژگی‌های نواحی مختلف زمین و پراکندگی پدیده‌های گوناگون طبیعی و انسانی را در رابطه با انسان مطالعه می‌کند.^۱ مهم‌ترین موضوعی که در جغرافیای طبیعی - انسانی بدان توجه شده، پژوهش درباره مکان‌ها - به‌منزله سکونت‌گاه انسانی - است. استقرار انسانی

ناشی از عوامل متعددی است که مهم‌ترین آنها موقعیت جغرافیایی، شرایط آب و هوایی، دسترسی به منابع آبی، راه‌های ارتباطی، حکومت و نقش دولت‌ها در امنیت شهر، وجود پتانسیل‌های کشاورزی، تجاری، صنعتی و معدنی است. دارالملک آذربایجان شهر تبریز است و آن منزله‌ترین و معظم‌ترین بلاد ایران است.^۲ این شهر یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین شهرهای

۱. خضری، «جغرافیای تاریخی موکریان در چهار سده اخیر»، تحقیقات جغرافیایی ۲۴، ش. ۱، پیاپی ۹۲، ۱۳۸۸، ۱۲۹.

۲. حمدالله مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهرس، ص ۱۲۳ - ۲۵.

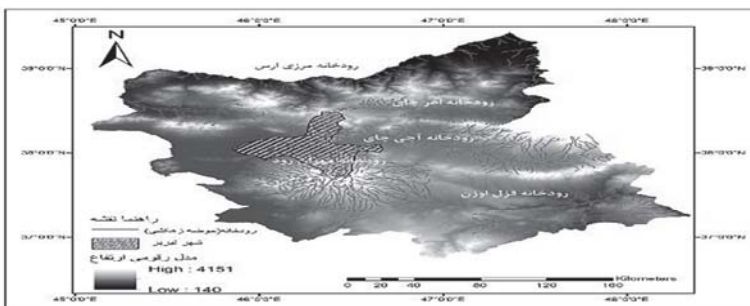
ایران است و در انتقال کالاهای تجاری - اقتصادی سهم عمده‌ای دارا بوده و در منطقه آذربایجان شهرت داشته است.^۱

شکل شماره ۲: موقعیت تکتونیکی (خطوط گسلی تبریز) (ترسیم نگارنده)

ارتفاع این شهر از سطح دریا ۱۳۴۸ متر است. به دلیل واقع شدن در محل اتصال دو رشته‌کوه مهم و اصلی ایران (البرز و زاگرس) به گره کوهستانی ارمستان - آذربایجان معروف است و دارای هفت واحد کوهستانی است. شهر تبریز به دلیل عوامل مثبت و تأثیرگذار جغرافیایی از جمله دشت جلگه‌ای با شیب ملایم، خاک مناسب، وجود رشته‌کوه‌های بلند، سرچشمه

گرفتن رودهای این شهر از این ارتفاعات و تأمین منابع آبی، دارای حیات اقتصادی مناسب و موجب رونق کشاورزی و باغداری مردم این شهر شده است.^۲ مطالعات دیرینه لرزه‌شناسی نشان می‌دهد که تبریز جزو مناطق زلزله‌خیز ایران به‌شمار می‌رود و با استناد به اطلاعات ثبت‌شده تاریخی، گسل تبریز از سال ۶۳۴ قبل میلاد مسیح فعالیت لرزشی داشته است.^۳ مورخین، وقوع زلزله‌های متعددی را در طول تاریخ در این منطقه ثبت کرده‌اند که در آن چندین بار شهر کاملاً ویران شده است و گاهی تعداد تلفات به بیش از ۷۰۰۰۰ نفر رسیده است. از زمین‌لرزه‌های مهم تبریز تا اواخر قرن هجدهم می‌توان به زلزله سال ۲۴۴ ق،^۴ زلزله ۴۳۴ ق - که زلزله‌ای ویرانگر یادشده است^۵ - و زلزله ویرانگر در سال ۶۷۱ ق اشاره کرد.^۶ باید اذعان داشت که در هیچ دوره‌ای زلزله و عواقب آن نتوانسته است حیات شهری را در این منطقه به‌طور کامل نابود کند و شهر پس از زلزله به دلیل موقعیت و بستر مناسب خود دوباره احیا شده است. حتی زلزله سال ۶۷۱ ق^۷ که در دوره ایلخانان اتفاق افتاد، نتوانست به شأن و اهمیت بی‌سابقه‌ای که تبریز از لحاظ اقتصادی و شهری در آن دوره به‌دست آورده بود، خلی وارد سازد.

شکل شماره ۳: رودخانه‌ها و حوضه زهکشی منطقه (ترسیم نگارنده)

منابع آبی تلخه‌رود یا آجی چای - رودخانه‌ای دائمی که از شمال غربی شهر تبریز می‌گذرد - و رود موسمی قوری چای، پس از عبور از مرکز شهر در شمال غرب این شهر به آجی چای می‌پیوندد و در نهایت به

1. Dumper and Stanley, Cities of the Middle East and North Africa: *A Historical Encyclopedia* (ABC - CLIO, 2007), p. 127.

۲. مستوفی، *نزه القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس*، ص ۱۲۶.

۳. نبوی، *دیپاچه‌ای بر زمین‌شناسی ایران*، ص ۶۴؛ درویش‌زاده، *زمین‌شناسی ایران*، ص ۱۶۳.

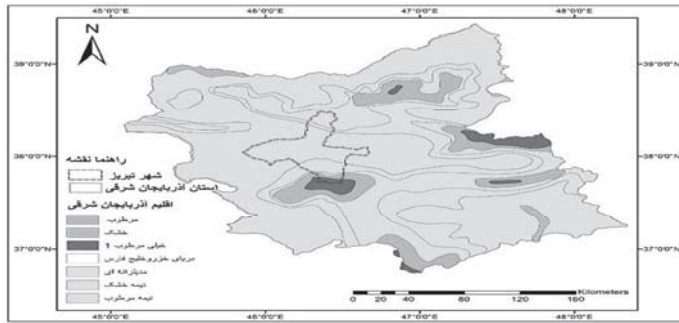
۴. مستوفی، *نزه القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس*، ص ۱۲۱.

۵. ناصرخسرو، *سفرنامه حکیم ناصرخسرو قبادیانی مروزی با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام تاریخی*، ص ۱۵.

۶. مستوفی، *نزه القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس*، ص ۱۲۲.

۷. فضل‌الله، *جامع التواریخ*، ج ۲، ص ۷۴۴؛ قزوینی، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ج ۲، ص ۸۱.

دریاچه ارومیه می‌ریزد.^۱ دشت تبریز به جهت ارتباط هیدرولوژیکی، صرف‌نظر از سفره‌های تحت‌فشار پایین که در بعضی مناطق وجود دارد، عمدتاً از طریق رودخانه‌های محلی تغذیه می‌گردد. مهم‌ترین منابع آب زیرزمینی سفره‌های زیرزمینی دشت تبریز و آذرشهر است.^۲ وجود منابع آبی مناسب و کافی (آب‌های سطحی و زیرزمینی) در طول تاریخ در این شهر از عوامل مثبت و تأثیرگذار جغرافیایی است که سبب رشد و رونق کشاورزی و به تبع موقعیت اقتصاد منطقه و مردم آن شده است.

شکل شماره ۸: آب‌وهوا منطقه تبریز (ترسیم نگارنده)

از نظر تقسیمات اقلیمی، شهر تبریز در گروه اقلیم سرد قرار می‌گیرد.^۳ موقعیت طبیعی دشت تبریز و کوه‌های مرتفعی که این دشت را در میان گرفته‌اند و جبهه هوای سرد که همه‌ساله از شمال غربی در جلگه تبریز جریان می‌یابد تأثیرات مثبتی در میزان بارندگی این جلگه به جای می‌گذارد.^۴ در منابع متعددی از آب‌وهوای تبریز به‌خوبی و مطلوبی یاد کرده‌اند، از جمله: شاردن می‌نویسد هوای تبریز سرد و خشک است. سرما مدت مدیدی دوام دارد چون شهر رو به شمال است، روی قله جبال آن طی نه ماه از سال برف مشاهده می‌شود. تقریباً همه‌روزه صبحگاهان و شامگاهان باد می‌وزد و در تمام فصول در آسمان ابر مشاهده می‌شود و حیات مردم قرین لذت و معاش بسیار است.^۵ همچنین آب‌وهوای تبریز تقریباً مشابه با سرزمین اجدادی مغولان است و آنان این منطقه را بسیار دوست می‌داشتند و از عوامل مؤثر در انتخاب این شهر به‌عنوان پایتخت در دوره ایلخانی آب‌وهوای مناسب آن ذکر شده است.^۶

۲. حاکمیت سیاسی تبریز عصر ایلخانان

یکی از عوامل مهم پیشرفت تبریز در سده‌های هفتم و هشتم هجری، برخورد منطقی و معقول مردم و بزرگان این شهر نسبت به مغولان بود که موجبات عدم تعرض و ویرانی شهر را فراهم آورد. تبریز قبل از هجوم مغولان از اقتصاد شکوفایی نسبی برخوردار بوده است. در موقع حمله مغول شیوه مذاکره و مصالحه را در پیش گرفت؛ بنابراین آبادانی شهر باقی و از تخریب در امان مانده بود، این امر سبب شد که اقتصاد این شهر با شکست روبرو نشود و وضع نسبتاً مناسبی را حفظ نماید. در زمان حمله مغولان، ازبک پسر پهلوان، اتابک آذربایجان با دادن غرامت زیاد در سال ۶۱۷ ق آنان را از پای باروی تبریز بازگردانید،^۷ باوجود آنکه مغول‌ها سال بعد بازگشتند و اتابک ازبک از وحشت آنان به نخجوان گریخت اما شمس‌الدین طغرایی در مقابل هجوم مغول‌ها دلیرانه پایداری کرد و بالاخره با پرداخت مبلغ هنگفت دیگری آنها را بازگردانید، بار سوم هم ازبک با تمام خواسته‌های آنها موافقت کرد و تبریز از هجوم آنان در امان ماند.^۸ پرداخت غرامت‌های سنگین به مغولان خود گواه شرایط اقتصادی مناسب و وضع خوب مردمان شهر است که ناشی از رونق صنایع و کشاورزی و تجارت در این دوره بوده است.^۹ حتی در دورانی که سلطان جلال‌الدین در مراغه بود، جهت برآوردن احتیاجات سپاه خود از بازار تبریز

۱. سازمان جغرافیای نیروهای مسلح و سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور؛ شهرستان تبریز، ص ۸۱.

۲. همان، ص ۸۳.

۳. همان، ص ۹.

۴. همان، ص ۱۷.

۵. شاردن، سفرنامه شاردن: متن کامل، ج ۲، ص ۵۹.

6. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, p. 82-83.

۷. خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر، ج ۱، ص ۳۶۹.

۸. همان، ج ۳، ص ۳۴.

9. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth - Century Iran*, 82.

استفاده می‌کرد و این امر نشان‌دهنده اوضاع اقتصادی پررونق در تبریز است.^۱ اما در نهایت جلال‌الدین خوارزمشاه در ۶۲۲ ق از مراغه به تبریز آمد و مدت شش سال در آنجا فرمانروایی کرد، در ۶۲۸ ق جلال‌الدین آذربایجان را ترک گفت و مغول به تمام آذربایجان و مرکز شهر تبریز استیلا یافت.^۲ مراغه که پس از تبریز دومین شهر مهم سلسله ایلخانان به‌شمار می‌آید، مدتی پس از سقوط بغداد، پایتخت ایلخانان گردید اما بعد از مدتی به دستور آباخان مغول، تبریز در سال ۶۶۳ ق به‌عنوان پایتخت ایلخانان انتخاب شد.^۳ پایتخت شدن این شهر بیش‌ازپیش بر رونق و اعتبار شهر افزود. در زمان آباخان اوضاع اقتصادی رو به بهبود رفت و جهت تسهیل معاملات، وضع پولی و مالی سروسامانی داده شد و سکه‌هایی به ضرب پایتخت انجام می‌شد؛ اما در دوران حکومت گیخاتو (۶۹۴ - ۶۹۰ ق) به علت اسراف در بذل و بخشش بیت‌المال به زنان و اطرافیان خود، عهد رکود اقتصادی بوده است و به خصوص با تکثیر پول کاغذی موجب نارضایتی شدید به‌خصوص در شهر تبریز شده بود.^۴ بعد از او غازان خان (۶۹۴ - ۷۰۳ ق) قدرتمندترین و مسلط‌ترین شاه ایلخانی به سلطنت رسید. دوره اوج شکوفایی اقتصادی این شهر در زمان غازان خان، به خاطر اصلاحات او و وزیران ایرانی بود. در دوران ایلخانان بناهای بزرگ و زیبایی نیز در این شهر ساخته شد، از جمله شنب‌غازانیه و ربع رشیدی که در نوع خود بی‌نظیر بودند.^۵

به‌نظر می‌رسد پس از مرگ غازان خان (۷۰۳ ق) دوران شکوه و جلال سیاسی حکومت ایلخانان مغول در تبریز رو به ضعف نهاد و شهر شاهد یک سلسله هرج‌ومرج‌ها و آشفتگی‌ها شد. جانشین وی الجایتو (۷۱۶ - ۷۰۳ ق) با آغاز سلطنت، شهر سلطانیه را به‌جای تبریز پایتخت انتخاب کرد، با بررسی ساختار اقتصادی تبریز، اهمیت و موقعیت آن کم‌رنگ می‌شود، با این‌وجود حاکمان بعدی درصدد بودند تا اهمیت این شهر را حفظ نمایند. در زمان الجایتو (۷۱۶ - ۷۰۳ ق) و سلطان ابوسعید (۷۳۶ - ۷۱۶ ق) اوضاع اقتصادی تبریز که در زمان غازان سروسامان داده شده بود، رو به بهبودی رفت^۶ و سیاحانی که بعد از این تبریز را دیده‌اند، از وضع خوب بازار تبریز، اوصاف بسیاری نقل کرده‌اند.^۷ در نهایت خاندان جلایریان - که مورداً احترام مردم تبریز بودند - روی کار آمدند. از سال ۷۳۶ ق امیر شیخ حسن بزرگ جلایری، سلطان محمد را به فرمانروایی تبریز نشانند و بدین ترتیب تبریز مجدداً تا حمله تیمور پایتخت شد، فرمانروایی جلایریان نیز ادامه داشت تا زمان سلطان احمد جلایری - آخرین امیر این خاندان - که حکومتش مصادف با یورش تیمور به سمت آذربایجان بود. تیمور در نخستین یورش خود به ایران در سال ۷۸۲ ق تا سلطانیه پیش آمد و سپس به سمرقند بازگشت.^۸ در یورش دوم، تیمور که مجدداً متوجه ایران شده بود، به‌سوی تبریز حرکت کرد و سلطان احمد جلایری را که از بغداد به تبریز گریخته بود، شکست داد و این‌چنین حکومت مغولان در ایران پایان یافت.^۹

۳. اوضاع اجتماعی و ساختار شهر تبریز عصر ایلخانان

بی‌گمان برخی از نتایج سوء این تهاجم برای چند سده دامن‌گیر نظام اجتماعی ایران شده است. حملات مغول موجب تضعیف تشکیلات منظم اجتماعی متمدین مغلوب بوده است و چون اغلب خاندان‌های بزرگ تضعیف می‌شدند، آداب و رسوم ملل هم در سیر حوادث، از بین می‌رفت یا تغییر می‌کرد. همچنین فقر و تهیدستی نتیجه غارت‌زدگی و آشفتگی نظام اجتماعی بود. با یورش مغولان و رویارویی مردم شهری با خانه‌به‌دوشان مغولی، رشد و رونق شهری قبل از این واقعه در

۱. ابن‌اثیر، تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران: بعد از اسلام، ج ۳۲، ص ۲۹۰ - ۲۸۹.

۲. نسوی و مینوی، سیرت جلال‌الدین مینکرنی، ص ۱۰۴ - ۱۰۲.

۳. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۲، ص ۷۷۲ - ۷۷۱؛ قزوینی، آثار البلاد و اخبار العباد، ج ۲، ص ۸۱؛ جوینی، تاریخ جهانگشای جوینی، ص ۲۸۸ - ۲۸۰؛ Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, p. 82.

۴. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۲۴۰.

۵. آبتی، تحریر تاریخ و صاف، ج ۱ ص ۲۱۳ - ۲۱۰.

Dumper and Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia* (ABC - CLIO, 2007), p. 339.

۶. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۳۹۵ - ۳۹۲.

۷. گابریل، مارکوپولو در ایران، ص ۳۳ - ۳۱.

۸. علی‌یزدی، ظفرنامه، تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان از روی نسخه‌ای که در عصر مصنف نوشته شده، ص ۹۳ - ۸۷.

۹. همان، ص ۹۸.

محاق فرو رفت.^۱ اما با تشکیل حکومت ایلخانان همراه با سقوط بغداد و نفوذ دیوانسالاران ایرانی، زمینه ایجاد جریان‌هایی تأثیرگذار بر روند شهرسازی ایران شکل گرفت. پس از حدود یک قرن از هجوم، آرامش سیاسی حکم‌فرما شد و به تدریج روند تکامل تجدید حیات معماری و شهرسازی ایران که سرآغاز آن از زمان هلاکو شروع شده بود، در زمان ارغون جلوه ویژه‌ای پیدا کرد و در دوره غازان‌خان به اوج رسید.^۲ در این میان تبریز شرایط لازم جهت انتخاب شدن به‌عنوان پایتختی ایلخانی را از نظر اقلیم، اقتصاد و موقعیت استراتژیکی دارا بوده و زمینه‌های توسعه یکباره شهر را داشته است.^۳ در نتیجه پایتخت شدن تبریز در این دوره و دارا بودن پتانسیل‌های جغرافیایی لازم جهت اعمال سیاست‌های توسعه‌گرایانه حکومت، این شهر به نمونه‌ای کامل از یک شهر توسعه‌یافته ایلخانی تبدیل شد. بر مبنای اسناد تاریخی، ساختار شهری تبریز عهد ایلخانی از سه ناحیه شهری کاملاً برنامه‌ریزی شده و با کارکردهای تاریخی تعریف شده شهری و مجموعه‌های عام‌المنفعه‌ای شکل می‌گرفته است که با آگاهی و برنامه‌ریزی قبلی، برای تبدیل به پایتخت پادشاهی ایلخانی ساخته شده بودند، به طوری که در عالم اسلام بتواند جایگزین بغداد شود.^۴ رشیدالدین فضل‌الله درباره تبریز در آن دوره می‌نویسد: «آن شهر دارالملک گشت کثرت، خلایق در آنجا جمع شدند و بر بیرون شهر عمارات کردند تا به مرتبه که به هر دروازه از شهر آبادانی پیدا شد».

توسعه تبریز در دوره مغولان، یکی از سیاست‌های جاری این دوره بود و به همین دلیل است که باید یکی از اقدامات اساسی غازان‌خان و خواجه رشیدالدین فضل‌الله در تبریز را ساخت محله‌های شب‌غازانیه و ربع رشیدی دانست که این دو محله بر موقعیت اقتصادی و رونق شهر تأثیر به‌سزایی داشتند.^۵ غازان‌خان با پشتکار و کوشش اقدام به احداث بنای عظیمی در خارج از شهر نمود که به شب‌غازانیه^۶ معروف گردید و شامل بناهایی از جمله مدرسه‌های دینی، کتابخانه، بیمارستان و یک کاخ باشکوه با باغ‌های پهناور بود.^۷ از زمانی که تبریز رسماً پایتخت و مرکز حکمرانی شده بود، مملکت تماماً از جیحون تا شام و آسیای صغیر زیر فرمان تبریز بود؛^۸ اکنون چند عمارت عالی و خوب که در تبریز و این دو شهرک است، در تمامیت بزرگ و پررونق و مساجد زیبا و باغ‌های سبز چشم مسافران را خیره می‌کرده است. پایتخت دولت پهناور ایلخانی مرکز تجارت و صنعت و حرفه‌های گوناگون محسوب می‌شده است.^۹ در رابطه با ساختار شهری تبریز می‌توان گفت مانند دیگر شهرهای شرقی، کشیده شدن حصار و استحکام قلعه، در جهت منافع طبقه اعیان و با دو هدف انجام می‌شد: ۱. ساخت حصار، جهت استحکام شهر برای دفاع از آن در برابر دشمنان بود. ۲. در داخل شهر تبریز در جهت مقاصد دفاعی دژ مستحکمی ساخته می‌شد. اعیان با زندگی در همین دژها خود را از عصیان و یورش دشمنان خارجی محافظت می‌کردند. معمولاً زندان نیز در دژ وجود داشت. زمین‌داران در آنجا مخالفان و دشمنان خود را زندانی می‌کردند.^{۱۰} خان‌ها برای محافظت شهر علاوه بر حصار و دژ، دروازه‌هایی نیز می‌ساختند. در تبریز چندین دروازه وجود داشت، این دروازه‌ها اهمیت استراتژیک فراوانی برای دفاع از شهر داشتند.^{۱۱} دروازه‌ها شهر را به جهان خارج ارتباط داده و به راه‌های گوناگون پیوند می‌داد؛ مثلاً در دوره غازان‌خان دو دروازه بزرگ وجود داشت، یکی از آنان در راه آسیای کوچک و معروف به «دروازه روم» و دیگری

۱. ابن‌خلدون، مقدمه ابن‌خلدون، ج ۱، ص ۳۲۴.

۲. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۳۹۴.

۳. آجرلو، «رهیافتی تاریخی به شهرسازی و مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلخانی»، دانشگاه تبریز، ۴، ش ۷، ۱۳۹۲، ص ۳.

4. Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, p. 6.

۵. فضل‌الله، سوانح الافکار رشیدی، ص ۳۱۷.

۶. آینی، تحریر تاریخ اوصاف، ج ۱ ص ۲۱۳ - ۲۱۰.

۷. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۴۱۴.

Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, p. 176.

8. Dumper and Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa*, p. 339.

۹. مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس، ص ۱۲۷ - ۱۲۵.

۱۰. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۴۱۴.

11. Dumper and Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa*, p. 339.

«دروازه عراق» به سمت اصفهان بود.^۱ دروازه عراق در نزدیکی محله سرخاب و انتهای شهر قرار داشت. کاروان‌های خارجی تنها از طریق همین دروازه‌ها رفت‌وآمد می‌کردند. حتی برای اموالی که در شهر نمی‌فروختند، هنگام عبور از شهر باید مالیات راهداری می‌پرداختند. از اموالی که برای فروش به شهر آورده می‌شد، مالیات تمغا اخذ می‌گردید. دروازه‌ها و حصار، ورود و خروج کالای بدون گمرک را به شهر محدود می‌کردند. در کنار هر دروازه یک بازار، حمام و کاروان‌سرا وجود داشت.^۲ پس‌از آنکه اموال کاروان‌ها بررسی و مالیات تمغا از آنها گرفته می‌شد، اجازه می‌یافتند وارد شهر شوند؛ از این رو دروازه‌ها اهمیت اقتصادی فراوانی برای دولت داشتند و منبع درآمد به‌شمار می‌آمدند.^۳

۴. تأثیر موقعیت جغرافیایی در ساختار اقتصادی

در ادامه برای تحلیل اوضاع اقتصادی تبریز در عصر ایلخانی، به نقش موقعیت جغرافیایی و تأثیر آن در زیرساخت‌های اقتصادی که موجب رشد و شکوفایی آن گردید، می‌پردازیم:

الف) کشاورزی

با تأسیس دولت ایلخانی تا حدودی استقلال سیاسی ایجاد گردید و اقتصاد غارتی که در هجوم اولیه مغولان در تأمین معیشت این قوم نقش بارزی داشت، رفته‌رفته با تدابیر صاحب‌منصبان ایرانی فروکش کرد. باید اذعان داشت که در ابتدای یورش مغولان در رابطه با بهبود اوضاع کشاورزی، هیچ‌گونه نتیجه مهمی عاید نشد، بلکه اوضاع زارعان به‌طور کلی از ادوار گذشته بدتر و زندگی آنان سخت و طاقت‌فرساتر گردید. این حمله بیش از هر چیز نابسامانی زیادی در حیات روستاییان در زمینه کشاورزی و باغداری ایجاد کرده بود و این تنها بخشی از نتایج حمله مغولان بود. این قوم زمین‌های زراعی و باغات را نابود و ویران می‌کردند، همچنین آنان با شیوه بهره‌کشی وحشیانه خود، نیروی تجاری را نیز تها می‌کردند.^۴

اما با توجه به نوع تسخیر و تسلیم شدن شهر تبریز، اندکی بعد از حمله مغولان و با اهمیت به حفظ زیرساخت‌های کشاورزی،^۵ اوضاع به سمت بهبودی پیش رفت و سیاست‌های آنان اصلاح گردید. گزارشی که در جامع‌التواریخ آمده است به‌خوبی بیانگر وضعیت عصر ایلخانان است که قبل از غازان‌خان مزارع توسط سپاهیان غارت می‌شد و به یغما می‌رفت. رشیدالدین آورده است که در یکی از لشکرکشی‌های غازان در تبریز، سپاهیان وی به کشتزاری رسیدند، جملگی شادمان شدند که غله به اسبان خواهیم خوراند؛ پادشاه عنان را برگردانید و از کشتزار غله بیرون رفت و فرمود که هر آفریده از این غله و دیگر غله‌ها را به رسیم بخوراند، او را به یاسا رسانند، چراکه روا نیست غذای آدمی به چارپایان برسد.^۶

رشد مناسبات کشاورزی و گسترش اقتصاد زراعی به‌مانند پیش‌زمینه‌ای ضروری برای رشد مناسبات شهری، ایلخانان را وادار به سیاست‌گذاری در این زمینه نمود، در نتیجه صاحب‌منصبان حکومتی و جامعه شهری تبریز را به‌سمت فعالیت‌های کشاورزی به‌عنوان منبع اصلی درآمد اقتصادی که شهر بر آن تکیه دارد، سوق داد. شهر تبریز با توجه به حمایت‌های وزرا و حاکمان ایلخانی در بخش کشاورزی و باغداری رونق چشمگیری پیدا کرد؛ نگاهی که با ساخت‌وساز شبکه‌های آبرسانی و تجهیز آنها موجب رونق و آبادانی عمارت‌ها و دیه‌ها گردید.^۷ ایلخانان به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم، سعی در ایجاد نقش فعال در زمینه اقتصاد شهری داشتند. برای رسیدن به این هدف لازم بود دولت از زندگی شهری، بازرگانان و تجارت حمایت کند و در احیای نیروهای تولیدی که به‌سبب هجوم مغول نابود گشته بود - به‌ویژه کشاورزی - کوشش نماید و

۱. فضل‌الله، *وقفنامه ربع رشیدی: الوقفیه الرشیدیه*، بخط‌الواقف فی بیان شرائط امورالواقف و المصارف، شهرداری تبریز و سازمان اوقاف و امور خیریه، ص ۲۶۸ - ۲۶۰.

2. Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, p. 176.

۳. فضل‌الله، *جامع‌التواریخ*، ج ۳، ص ۴۱۴.

۴. همان، ج ۲، ص ۱۱۰۴؛ Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, p. 163.

۵. نسوی و مینوی، *سیرت جلال‌الدین میکینری*، ص ۱۰۲ - ۴؛ Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, p. 82.

۶. فضل‌الله، *جامع‌التواریخ*، ج ۲، ص ۹۳۹.

۷. مستوفی، *نزه القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس*، ص ۷۷ - ۷۶.

میزان مالیات، خراج رعایا، روستائیان و شهرنشینان را تثبیت کند و آنها را از پرداخت وجوه، معاف دارد. تا دوره غازان خان در این زمینه تلاشی جدی صورت نگرفت؛ اما غازان خان در طول حکومت خود با انجام دادن اصلاحاتی، درصدد ترمیم و جبران آسیب‌های واردشده بر اوضاع اقتصادی قلمرو ایلخانی برآمد.^۱ محله رشیدیه تنها محله تازه بنا در جانب شرقی تبریز بود. همان‌طور که موقعیت جغرافیایی و کمبود آب در این قسمت اجازه توسعه شهر را به بخش شرقی نمی‌داد. اقدام ارزنده رشیدالدین برای تأمین آب رشیدیه، چهره منطقه شرقی تبریز را نیز تغییر داد. کاشانی به‌صراحت می‌گوید که قسمت شرقی تبریز و فتح‌آباد کاملاً خشک و لم‌یزرع بوده است و در اثر احداث کانال در این قسمت، باغات و آبادی‌های پرونقی تشکیل شده است.^۲ بر اساس نوشته‌های مورخین سده هفتم، کشاورزی اساس آبادانی بود و منبع اصلی تأمین خزانه دولت و معیشت جامعه به‌حساب می‌آمد، فعالیت‌های کشاورزی و فراوانی محصولات زراعی هم متکی بر نظام آبیاری بود، هرچند تداوم این نظام به‌دقت خاصی نیاز داشت، اما بیشتر امنیت سیاسی را می‌طلبید و تا حد زیادی به حکومت‌ها مربوط می‌شد. برای مثال اگر آبراهه‌ها و قنات‌ها لایروبی نمی‌شدند، مسدود می‌گشتند و اگر نهرها و بندها تعمیر نمی‌شدند، سیلاب‌ها آنها را می‌پوشاندند. بدون وجود حداقل امنیت سیاسی، سرمایه‌گذاری در قنات‌ها که کندن و حفر آنها عملیات ماهرانه‌ای را نیاز داشت و نگهداری از آنها توجه خاصی را لازم می‌نمود، امکان‌پذیر نبود.^۳ از دیرزمان، کشاورزی و باغداری در تبریز به‌دلیل شرایط خوب جغرافیایی رونق داشت. این شهر در حوضه آبخیز دریاچه ارومیه قرار دارد و به لحاظ گستره کوهستانی در کنار دشت و شرایط خوب اقلیمی و نزولات جوی از جریان‌های سطحی و خاک مناسبی جهت زراعت و باغداری برخوردار است به‌طوری که استفاده از رودها پایه و اساس زراعت در این منطقه بود. حتی در این دوره یک‌رشته دیگر زراعت که با تولیدات کالایی مربوط بوده در تبریز وجود داشته است که همانا گل‌کاری و زرع گیاهان معطر بود تا از محصول آن عطریات و یا گلاب‌ها و داروها استخراج کنند.^۴ شهر تبریز باغستان بسیار دارد و از آب مهران‌رود با نهصد و چند کاریز برای آبیاری باغات استفاده می‌شده است و هنوز کافی هم نبوده است. هوای تبریز به سردی مایل است و آبش گوارا و آب رودش بهتر از کاریز و کاریز بهتر از چاه. تولیدات کشاورزی و باغات تبریز غله و سایر حبوب و میوه در غایت خوبی و ارزانی بود و میوه‌های فراوانی که خاص این شهر نیز بوده است.^۵

ب) تجارت

با فروپاشی خلافت عباسی در بغداد و خارج شدن عراق از مرکزیت سیاسی - اقتصادی جهان اسلام، تغییرات بسیاری در مسیرهای ارتباطی و در نتیجه راه‌های تجاری پدید آمد که یکی از مهم‌ترین آنها انحطاط جایگاه مسیر ارتباطی و تجاری خراسان - بغداد و تغییر آن به خراسان - آذربایجان و آناتولی و از آن طریق دریای سیاه و مدیترانه بود که زمینه‌ساز اهمیت شاه‌راه‌های تجاری خاور دور با اروپا از راه ایران شد. گسترش امپراتوری مغول از اقیانوس کبیر تا اروپا، برقراری امنیت سیاسی در تمام جاده‌ها، داشتن تسامح مذهبی در مقابل ادیان و مذاهب، معاف بودن تجار از مالیات‌های تحمیلی، صدور جواز تجارت برای بازرگانان و حمایت از آنها باعث برقراری مناسبات تجاری میان شرق و غرب گردید.^۶ در این دوره تحت حمایت خوانین مغول، مناسبات تجاری چین و دیگر سرزمین‌های شرقی و مرکزی آسیا با غرب آسیا و ممالک فرنگ در دو مسیر مهم انجام می‌شد؛ یکی از طریق چین و ترکستان - شمال دریای خزر تا بندرهای دریای سیاه همچون کافا در شبه‌جزیره کریمه، و دیگری از طریق چین - ترکستان - خراسان - آذربایجان - طرابوزان در آناتولی و از آنجا به مدیترانه و دریای سیاه، به‌طوری که ایران در کانون مسیر دوم قرار داشت.^۷ به‌دلیل نوع معیشت و زندگی صحرانوردی و دور بودن از

۱. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۴۳۴ - ۴۳۲.

۲. فضل‌الله، وقصنامه ریح رشیدی، ص ۲۶۴.

۳. فضل‌الله و یان، تاریخ مبارک غازانی: داستان غازان خان، ص ۱۸۹.

۴. همان، ص ۲۰۷.

۵. مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس، ص ۱۲۴ - ۱۲۳.

۶. اشپولر، تاریخ مغول در ایران: سیاست، حکومت و فرهنگ دوره ایلخانان، ص ۴۳۱.

۷. سوری و دین‌پرست، «مناسبات تجاری جمهوری‌های ونیز و جنوا با ایران عصر ایلخانی»، نشریه تاریخ اسلام و ایران، سال بیست و پنجم، ش ۲۶، ص ۵۲.

شهرها، مغولان به تجارت و بازرگانی و خریدوفروش کالاها اهمیت بسیار می‌دادند و گسترش تجارت در زمان ایلخانان باعث گسترش بعضی از شهرهای مسیر تجاری نظیر تبریز، شیراز، مراغه، همدان، قزوین، اصفهان، نیشابور و بندر هرمز گردیده بود.^۱ در این دوره با برقراری ثبات سیاسی، شهرهایی که بر سر مسیرهای بازرگانی بین‌المللی واقع بودند و به‌عنوان بازار کالاهای گوناگون فعالیت می‌کردند، از رشد اقتصادی خوبی برخوردار گشتند.^۲ مسئله انتقال پایتخت به یکی از شهرهای شمال غربی ایران نیز یکی از علل آبادی نواحی غرب ایران گردید و سقوط بغداد که مرکز مهم تجارت، صنعت و سیاست جهان اسلام بود نیز کم‌کم از اهمیت این شهر کاست و زمینه را برای ترقی اقتصادی مناطق غرب و به‌خصوص شمال غرب فراهم آورد، به‌طوری که مال‌التجاره‌های بسیاری به‌جای بغداد متوجه تبریز و سلطانیه شدند.^۳

همچنین مسئله سامان‌دهی بازار و تجارت تبریز نیز با احداث ساختارهایی کاملاً از پیش برنامه‌ریزی شده و طراحی شده، حل‌وفصل گشت. در زمان هلاکوخان روابط تجاری با ممالک گوناگون برقرار شده است. هلاکوخان گروهی از بازرگانان دشت قیچاق را به اتهام جاسوسی برای کاری به قتل رسانید که این نکته نشان‌دهنده روابط تجاری در آن زمان بوده است.^۴ تبریز شهر مهم تجاری در عهد غازان‌خان باوجود ملیت‌های مختلف به یک شهر بین‌المللی تبدیل شده بود. خواجه رشیدالدین هم در شرح ساخت شب‌غازانی از رفت و آمد تاجران اروپایی به تبریز یاد کرده و می‌نویسد که غازان فرمود: «تجار که از روم و افرنج رسند بار آنجا بگشایند».^۵

چنانچه از مطالعه نوشته‌های مسلمین و تجار و مأمورین فرنگی برمی‌آید، تبریز در این تاریخ، بازار معامله ادویه هند، مروارید و یاقوت سیلان، مالایا و الماس و زمرد هند، شال کشمیر، فرش‌های ماوراءالنهر، لعل بدخشان، فیروزه نیشابور، اطلس و پارچه‌های زربفت مرو و طوس و شوشتر و موصل و یزد و کرمان، عطریات شیراز و اصفهان، اسلحه آتقوره گرجستان و شام بود، همچنین هنرمندان تبریزی نیز در ساختن پارچه‌های قیمتی و فرش‌های عالی و منسوجات ابریشمی مهارت داشتند و مصنوعات دست خود را نیز به‌تجار خارجی می‌فروختند.^۶ علاوه بر آن در این دوران امکان مناسبی برای رفت‌وآمد تجار و انتقال کالاهای چینی به ایران فراهم شد. در این میان تجار ونیزی و جنوایی که مشتاق خرید کالاهای شرق بودند، توانستند بین چین و هند با مراکز تجاری ایران مانند تبریز و سلطانیه ارتباط برقرار کنند. آنان در کنار تولیدات ایرانی، محصولات صادراتی شرق آسیا را نیز در تبریز به‌دست آوردند.^۷

در دوره ایلخانی گروه‌های شهری از قبیل پیشه‌وران و بازرگانان نسبت به ادوار دیگر در صحنه فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی از نفوذ بیشتری برخوردار بودند. در این دوران کالاهای متعددی مبادله می‌شد که از این میان توجه ویژه‌ای به ابریشم ایران توسط تجار ونیزی و جنوایی بود زیرا در این زمان صنعت پارچه‌بافی و نخ‌ریسی ایتالیا به ابریشم نیاز ویژه‌ای داشت و ابریشم خام ایران یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین مواد لازم برای استفاده در کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی ایتالیا بود.^۸ ساخت شهرک‌هایی مانند شب‌غازان و ربع رشیدی تأثیر به‌سزایی در رشد و رونق تجارت و بازرگانی شهر تبریز داشت. تأمین امنیت و تسهیلات برای رفاه بازرگانان در این شهرک‌ها موجب رشد تجارت در تبریز گردید.^۹ زحمات ایلخانان در افتتاح راه تجاری بین مشرق و مغرب - یعنی راه طرابوزان - کاملاً مؤثر افتاد و ایران از این تاریخ

۱. مستوفی، تاریخ گزیده، ص ۸۹.

۲. پطروشفسکی، نظام اجتماعی و اقتصادی ایلخانان، ص ۲۸۳.

۳. ابوالفداء، تقویم البلدان، ج ۱، ۴۶۰ - ۴۵۶.

۴. آیتی، تحریر تاریخ و صاف، ص ۳۸ - ۳۶؛ جوبنی، جهانگشای جوبنی، ج ۳، ص ۹۲.

۵. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۲، ص ۱۴۳۸.

۶. مستوفی، نزهة القلوب، ص ۷۷؛ ابن بطوطه، سفرنامه ابن‌بطوطه، ص ۲۸۴؛ اقبال آشتیانی، تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، ج ۱، ص ۵۴۷.

۷. تیپولو، اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز و نیز از دوره ایلخانان تا عصر صفوی، ص ۱۲ - ۱۴؛ سوری و دین‌پرست، مناسبات تجاری جمهوری‌های ونیز و جنوا با ایران عصر ایلخانی، ص ۶۴.

۸. گابریل، مارکوپولو در ایران، ص ۱۴۰ - ۱۲۸.

۹. Matthee, The Politics of Trade in Safavid Iran: *Silk for Silver*, 1600-1730, p. 10 - 14.

۹. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۲، ص ۱۳۷۴.

با اروپا ارتباط حاصل کرد و تا زمانی که سلطنت ایلخانان باقی و راه‌ها امن بود، تجارت رونق به‌سزایی داشت، ولی همین‌که ابوسعید خان مرد و ایران - مخصوصاً آذربایجان - دچار ناامنی شد، راه‌های تجارتي مسدود و تجارت، رونق خود را از دست داد.^۱ برخی موانع تحقیق اقتصاد تجاری در دوره ایلخانان عبارت بودند از: ناامنی و ویرانی راه‌های تجاری مانند غارت‌هایی که در مسیر جاده ابریشم همواره در انتظار بازرگانان بود و نابودشدن زیرساخت‌های اقتصادی از جمله زوال شهر که غالباً طبقه تجار اهل همین شهرها بودند.^۲

ج) راه‌های ارتباطی

قرار گرفتن تبریز در میانه راه‌های ارتباطی شرق به غرب و شمال به جنوب، مهم‌ترین رویداد دوره مغول است که در واقع حاصل تغییرات ژئوپلیتیکی تهاجم آنها در آسیا است. رونق تجاری عصر ایلخانان بدون وجود راه‌هایی که فعالیت‌های تجاری در بستر آنها انجام گیرد، امکان‌پذیر نبود. از این‌روی حکام مغول اهتمام ویژه به طرق تجاری داشتند زیرا موجبات رشد و رونق اقتصادی را فراهم می‌کرد، لذا تمرکز قدرت و امنیت لازم در مسیرهای تجاری حاصل از حاکمیت مغولان، در این دوره به اوج خود رسید. تبریز به علت موقعیت جغرافیایی خاص در طول حیات خود پیوسته نقش رابط را در شبکه ارتباطی شرق و غرب ایفا کرده است.^۳ این ارتباط از طریق سه‌راه ارتباطی مهم صورت می‌گرفت: اولی جاده ابریشم بود که از چین آغاز و پس از گذر از آسیای مرکزی، ایران و سوریه به دریای مدیترانه متصل می‌شد و تجارت اصلی این جاده ابریشم بود؛ دومی راه پوست بود که به موازات جاده ابریشم با گذر از شمال خزر و دریای سیاه به بالکان وصل می‌شد و سومی جاده ادویه بود.^۴ یکی از مهم‌ترین علل پیشرفت اقتصادی و توجه به تبریز برای پایتخت شدن، موقعیت جغرافیایی و استراتژیک آن در رابطه با راه‌های ارتباطی برای تجارت و بازرگانی بود. در دوره مغول بیشتر راه‌های تجاری از این شهر عبور می‌کرد و اقسام کالاهای نواحی مختلف به این شهر وارد می‌گردید. منطقه کوهستانی قراجه‌داغ و کوه بزرگ سهند، تمام فاصله بین تبریز و مراغه را اشغال کرده لذا تبریز یگانه راه مناسب برای مواصلات بین شرق (امتداد: آستارا، اردبیل، تبریز، تهران، قزوین، میانه، تبریز)، غرب (امتداد: طرابوزان، ارزروم، خوی، تبریز) و شمال (امتداد: تفلیس، ایروان صفا، مرند، تبریز) می‌باشد. بالاخره اینکه دامنه کوه‌های سهند، معبر بسیار باریکی به کرانه شرقی و دریاچه ارومیه ایجاد کرده لذا برای ارتباط بین شمال (ماورا قفقاز، قراجه‌داغ) و جنوب (مراغه، کردستان) باید از تبریز گذشت.^۵ از مهم‌ترین اقدامات صورت گرفته توسط مغولان جهت رونق بخشیدن به تجارت بین‌المللی و بین‌شهری، ایجاد امنیت در راه‌ها و توسعه تسهیلات بین‌راهی بوده است.^۶ در دوره ایلخانی تجارت خارجی رشد بیشتری داشته و جاده‌های آن حیات فعال‌تری از خود نشان داده‌اند، جاده‌های تجاری درون‌مرزی در سطوح محلی، شهری و منطقه‌ای عمل می‌کردند و همه مسیری زمینی داشته‌اند. راه‌های تجاری آذربایجان عبارت‌اند از: ۱. راه تبریز به ارزروم؛ این راه از تبریز به مرند و سپس به خوی می‌رسید. از آن پس با طی ۱۴ فرسنگ به شهرهای ارمنستان کبیر رسیده و به سمت ارزروم در ایالت روم می‌یافت.^۷ ۲. راه تبریز به روم و ارمنستان از طریق مراغه؛ این راه دنباله راهی است که از عراق عجم به آذربایجان می‌آمد. چنانکه راه ارتباطی عراق عجم به آذربایجان در نزدیکی‌های زنجان دوشاخه می‌شد. یک شاخه از شهرهای عراق عجم می‌گذشت و به اردبیل می‌رسید و شاخه دیگر از زنجان به تبریز می‌رفت. راه اخیر از تبریز به مراغه می‌رسید و آنگاه به طرف ارمنستان و روم امتداد می‌یافت. جاده اخیر از مراغه به مرند می‌رسید و در آنجا با مسیر قبلی (راه تبریز ارزروم) یکی می‌شد.^۸ ۳. راه تبریز به جزیره و شام:

۱. ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ۲۴۸؛ اقبال آشتیانی، تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، ج ۱، ص ۵۷۳.

۲. علی یزدی، ظفرنامه، ج ۱، ص ۵۷۶؛ Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, p. 93.

۳. فضل‌الله، جامع التواریخ، ج ۳، ص ۴۷۵.

۴. شرقی، «تجارت در عهد ایلخانان مغول (سمینار)»، سمینار تاریخی مجموع مغول به ایران و پیامدهای آن، ش ۱، ۱۳۷۹، ص ۷۹۳.

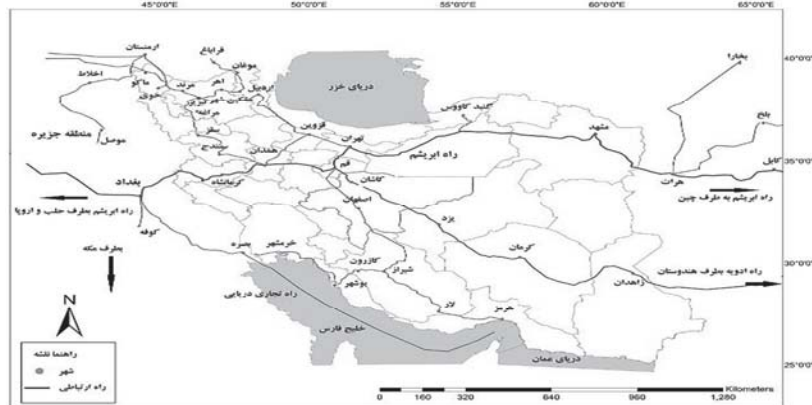
۵. مینورسکی، تاریخ تبریز، ص ۹ - ۳.

۶. رضوی، «راه‌های تجاری درون مرزی در عصر ایلخانان»، ص ۸۱.

۷. مستوفی، تاریخ گزیده، ج ۱، ص ۱۵۸.

۸. مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس، ص ۸۱.

این راه از آذربایجان به ارمنستان می‌آمد (از طریق مسیرهای قبلی) و پس از عبور از شهرهای آلاتاغ و اخلاط در این ایالت به سمت دیار بکر رفته و به شهرهای مختلف جزیره راه می‌یافت.^۱ ادامه این راه به فرات می‌رسید و پس از عبور از فرات به بلاد شام ادامه می‌یافت. راهی که از بغداد به جزیره می‌آمد نیز پس از پیوستن به این مسیر به طرف شام ادامه می‌یافت.^۲ لشکرکشی هولاکو به جزیره و شام در سال ۶۵۷ ق از همین مسیر صورت گرفت. ۴. راه تبریز به قراباغ از طریق اهر: این راه از تبریز آغاز می‌شد و بافاصله ۱۴ فرسنگ به اهر در تومان مشکین می‌رسید. از اهر به سمت موغان می‌رفت و با عبور از برزند و باجروان به قراباغ در کنار ارس می‌رسید.^۳

شکل شماره ۵: راه‌های ارتباطی و تجاری دوره ایلخانان (ترسیم نگارنده)

د) صنعت

هجوم مغولان و تأسیس سلسله ایلخانی، تحولات مهمی در عرصه فعالیت‌های اقتصادی به وجود آورد، روابط و مناسبات جدیدی میان گروه‌های شهری در این دوره ایجاد شد، ایجاد گروه‌بندی‌های شغلی و توسعه و شکوفایی برخی از صنایع و حرفه‌ها نتایج این تغییرات بود. پیشرفت صنعت به افزایش تقاضای داخلی و تجارت خارجی وابسته بود، از آنجا که موقعیت جغرافیایی تبریز بر سر راه بازرگانی شرق و غرب قرار داشت، صنعت نیز با برقراری ثبات سیاسی، امنیت و آسودگی در راه‌های بازرگانی و تعدیل مقدار مالیات‌ها پیشرفت می‌کرد. در سال ۶۵۶ ق پس از ویرانی بغداد، اهمیت بین‌المللی تجاری تبریز بسیار افزایش یافت، تا این زمان بغداد مرکز تجارت بین‌المللی بود ولی از آن به بعد تبریز جای آن را گرفت. به نوشته مورخان، تبریز از این زمان به بعد، مرکز تجارت آذربایجان تبدیل شد.^۴ این بطوطه در این باره می‌نویسد: «بازار تبریز بهترین بازاری است که من در تمام شهرهای جهان دیده‌ام. در این بازار اصناف و صنعتگران مکان ویژه‌ای دارند».^۵

همچنین یادداشت‌های مارکوپولو جهانگرد ونیزی که در سال‌های ۶۹۴ - ۶۹۳ ق در تبریز بود، بیان می‌کند:

بیشتر مردم تبریز به صنعت و تجارت مشغول‌اند. موقعیت‌های تجاری شهر آن قدر خوب است که تاجران زیادی از هند، بغداد، موصل و هرمز برای دادوستد به اینجا می‌آیند. در تبریز می‌توان سنگ‌های قیمتی و مرواریدهای عالی پیدا کرد. در اینجا تاجرانی که با خارجی‌ان دادوستد می‌کنند، خیلی زود ثروتمند می‌شوند.^۶

۱. همان، ص ۱۲۶.

۲. لسترنج، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ص ۱۳۳.

۳. رضوی، *راه‌های تجاری درون مرزی در عصر ایلخانان*، ص ۸۸.

4. Dumper and Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa*, p. 128-130.

۵. ابن بطوطه، *سفرنامه ابن بطوطه*، ص ۲۵۴.

۶. مارکوپولو، *سفرنامه مارکوپولو*، ص ۳۲ - ۳۱.

باید اذعان داشت که موقعیت جغرافیایی و قرار گرفتن بر سر راه‌های مهم بازرگانی، پیشرفت نیروهای تولیدی و اشتغال بیشتر اهالی به صنعت و تجارت، زمینه را برای تبدیل تبریز به شهری مهم فراهم کرد. تبریز نه تنها در آذربایجان بلکه در تمام قلمرو ایلخانان، بزرگ‌ترین و بهترین شهر برای صنعت و تجارت بود.^۱ مارکوپولو بیان می‌کند که شاخه‌ای از صنعت وجود ندارد که در تبریز نباشد، در این کارخانه‌ها پارچه‌های قیمتی زرین و ابریشمین بافته می‌شد،^۲ بافت قالی و قالیچه نیز جایگاهی مهمی در صنعت تبریز داشت، در سال‌های سده چهاردهم میلادی به سفارش قاضی میرشمس‌الدین، فرش‌های زیبایی برای مسجد جامع یزد بافته شد. در تبریز پارچه‌های مختلف ابریشمی، پشمی و پنبه‌ای بافته می‌شد. تافته‌های بافته‌شده، ختایی زردار، قالی، قالیچه، اطلس، پارچه خز و روپوش از آنجا به سرزمین‌های شرق و غرب فرستاده می‌شد.^۳

در تبریز کارخانه‌های اسلحه‌سازی بسیاری بود و رونق فراوان داشت، قسمتی از کارخانه‌ها مربوط به زمین‌داران بزرگ و ایلخانان و قسمتی مربوط به صنعتگران می‌شد. اسلحه‌سازی از قدیم در تبریز رواج یافته بود و در دوره اوکتای قاآن، سلاح‌های ساخت تبریز به دیگر سرزمین‌ها فرستاده می‌شد.^۴ با حمله مغولان بسیاری از مراکز سفال‌سازی خراب شد، ولی با این حال مراکز جدیدی چون تبریز و سلطانیه دوباره نقش مهمی در این زمینه بر عهده گرفتند، آن‌طور که ساخت ظروف سفالی آن‌چنان پیشرفت کرد که ابوالقاسم کاشانی در سال ۷۰۰ کتابی در زمینه فن سفال و کاشی برای تاج‌الدین علی‌شاه گیلانی نوشت. کارخانه کاغذسازی نیز در محله ربع رشیدی وجود داشت.^۵

ه) بازار تبریز

ساخت بازارهای شهری توسط حاکمان، به دلیل دخالت روزافزون حاکمیت در امور بازرگانی، دارای منافع فراوانی بود که از این راه به‌دست می‌آمد.^۶ مجموعه بازار تاریخی تبریز به‌عنوان یک بلوک شهری و کامل‌ترین سازمان اجتماعی در بازارهای ایران، در مرکز بافت تاریخی - فرهنگی شهر تبریز قرار گرفته است. از اعمال دولت ایلخانی ساخت بناها، بازارها و حتی محله‌هایی بود که آوازه و حسن شهرت آنان تا به امروز رسیده است. بازار تبریز عالی‌ترین و عملی‌ترین مرکز برای تجارت و کسب‌وکار است. در نتیجه در زمان سلطنت ایلخانان و به‌فرمان غازان‌خان بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مجموعه‌های بازار در تبریز ساخته شد که همان بازار سرپوشیده و مسقف تبریز است که به شبکه تجاری بزرگ تبریز وصل بودند.^۷

اغلب مورخین و جهانگردان که از تبریز دیدن کرده‌اند اسناد و مدارک مهم و با ارزشی را درباره بازار و وضعیت اقتصادی تبریز از خود بجا گذاشته‌اند. یاقوت حموی که تبریز را در سال (۶۱۰ ق) یعنی شش سال قبل از حمله مغول دیده است، از صنعت پارچه‌بافی و میوه‌های نیکوی شهر بسیار یاد می‌کند.^۸ مارکوپولو در سال (۶۹۴ ق) از این شهر می‌نویسد: «تبریز شهر بزرگ و زیبایی است و از شهرهایی که من تا به حال دیده‌ام، ثروتمندتر است. شغل عمده ساکنان آن بازرگانی و کارخانه‌داری است، در این کارخانه‌ها پارچه‌های ابریشمی و زری‌های قیمتی می‌بافند».^۹

ابن بطوطه (متوفی ۷۷۹ ق) که در زمان سلطان ابوسعید به تبریز رسیده است، می‌نویسد: «بازار غازان در تبریز از بهترین بازارهایی است که در همه جهان دیده‌ام و هر یکی از اصناف و پیشه‌وران را در بازار محلی به‌خصوص است.» او آن را

1. Dumper and Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa*, p. 129.

۲. مارکوپولو، *سفرنامه مارکوپولو*، ص ۳۱.

۳. قزوینی، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ج ۱، ص ۳۳۷.

۴. خواندمیر، *تاریخ حبیب السیر*، ج ۳، ص ۱۶۵.

۵. فضل‌الله، *وقف‌نامه ربع رشیدی*، ص ۲۵۹.

۶. فروتن، «تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی (بررسی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی)»، *هویت شهر*، ش ۴، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵.

۷. آجلو، *رهیافتی تاریخی به شهرسازی و مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلخانی*، ص ۶.

۸. یاقوت حموی، *معجم البلدان*، ج ۲، ص ۷۰۶ - ۷۰۵.

۹. مارکوپولو، *سفرنامه مارکوپولو*، ص ۲۱.

زیباترین بازار مسقف و در زمره مشهورترین بازارهای مسقف عالم توصیف کرده است.^۱
تاورنیه فرانسوی (۱۰۴۶ق) نیز در این رابطه می‌نویسد: «شهر تبریز به‌واسطه تجارت، یکی از معروف‌ترین شهرهای آسیاست که با عثمانی، اعراب، گرجی‌ها، منگولی‌ها، هندوستان، دولت مسکو و تاتارها دائماً تجارت دارد و تمام بازارهای آن سرپوشیده و همیشه پر از امتعه نفیس است».^۲

و) قوانین نظام مالیاتی

فشارهای نظام مالیاتی مغولان یکی از علل مهم انحطاط اقتصادی و زوال شهرهای ایران بوده است. نظام سیاسی مغولان بر پایه راه و رسم چادرنشینی و ایلاتی نهاده شده و نظام اقتصادی آنان هم بر مبنای همین اقتصاد استوار بود. هر فرد در این نظام ملزم به پرداخت مالیات بود اما چون ضرورت و تنگنایی پیش می‌آمد، ناچار می‌شدند مالیاتی مضاعف بپردازند؛ بنابراین مالیات‌ها بدون هیچ تمایز و تبعیضی از نظر دین و نژاد بر همه اتباع مملکت تحمیل می‌شد.^۳ وجود مشکلات آب و نگهداری تأسیسات آن همواره می‌توانست موجب رکود کشاورزی گردد، در دوره‌ای از عصر ایلخانان شهر تبریز با کمبود آب و مدیریت ضعیف مواجه گردید، همین امر موجب نابسامانی‌های اقتصادی و ترغیب حکومت به اخذ مالیات‌های سنگین گردید.^۴ گرفتن بی‌رویه مالیات که غالباً میزان آن خودسرانه تعیین می‌شد و شیوه‌های غلط جمع‌آوری مالیات‌ها، صدور برات‌ها و مالیات‌های فوق‌العاده و تعدد آن‌ها، وصول مکرر و ظالمانه، همگی از عوامل انحطاط حیات شهری بوده‌اند. در دوره ایلخانان همان‌طور که بیان گردید اصلاحات دوره غازان خان اوضاع را کمی بهبود بخشید، به‌طوری‌که در سال ۷۰۱ ق برای وصول مالیات و حسن اداره کارها، قوانینی وضع نمود و دستور داد در همه ممالک یکسان اجرا شود؛^۵ تا حدودی کاهش میزان عواید مالیاتی که حمدالله مستوفی در پایان حکومت ایلخانان ارائه می‌کند، خود گواه دیگری بر سقوط و زوال مناسبات شهری و تضعیف اوضاع اقتصادی و مالی در شهر تبریز است.^۶

نتیجه

تهاجم مغولان به سرزمین‌های اسلامی در قرن هفتم هجری، عرصه جدیدی از معادلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در جهان اسلام رقم زد. فروپاشی دولت خوارزمشاهیان و به‌دنبال آن سقوط خلافت عباسی توسط مغولان، موجب تغییراتی در صحنه نظام بین‌المللی و تحول در کانون‌های قدرت گردید. با ظهور قدرت مغولان در سراسر اوراسیا، خلافت عباسی که تا پیش از این مرکز قدرت سیاسی اقتصادی جهان اسلام بود، رو به اضمحلال رفت و به‌دنبال آن سبب دگرگونی و تحول در اقتصاد شمال غرب ایران گردید. دولت ایلخانان در ایران توانستند حکومت خود را در این مناطق پایه‌گذاری نمایند. با تسلط و قدرت‌گیری آنان، ناگهان وضعیت تبریز با توجه به موقعیت ویژه جغرافیایی و مرکز ارتباطی شرق و غرب، موجب رشد و توسعه اقتصادی منطقه و تبدیل به کانون اقتصادی - سیاسی گردید. موقعیت جغرافیایی تبریز به یک گره اصلی در یک سیستم قاره‌ای تجاری، فرهنگی و دیپلماتیک تغییر پیدا کرد. در این راستا، شهر - به‌عنوان مرکز امپراتوری ایلخانان - نقش حیاتی بر روی کالا و ایده‌ها داشت. تغییر مرکز سیاسی از بغداد و خراسان در شرق ایران و تمرکز منطقه‌ای ایلخانان بر انتخاب تبریز به‌عنوان پایتخت، آن را به یک کانون اقتصادی تبدیل کرد که برجسته شدن آن، موجب شد تا حکومت خود را به‌عنوان نماد سیاسی قدرت در نظام بین‌المللی حاکم مطرح نمایند. تا حدودی می‌توان چنین استنتاج نمود که موقعیت جغرافیایی تبریز نقش اساسی در پیشرفت و توسعه اقتصادی آن - چه از لحاظ کشاورزی و چه تجاری - ایفا نمود.

۱. ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ص ۲۲۶.

۲. تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ص ۶۸.

۳. لمبتون، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ص ۲۱.

۴. مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهرس، ص ۷۷ - ۷۶.

۵. مستوفی، تاریخ گزیده، ج ۱، ص ۲۹.

۶. مستوفی، نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهرس، ص ۷۸.

منابع

۱. آیتی، عبدالمحمد، *تحریر تاریخ و صاف*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳.
۲. آجرلو، بهرام، «رهیافتی تاریخی به شهرسازی و مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلخانی»، *تبریز، انتشارات دانشگاه تبریز*، ۴، ش ۷، ۱۳۹۲، ص ۲۳ - ۱.
۳. ابن اثیر، علی بن محمد، *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران: بعد از اسلام*، مترجمین علی هاشمی حائری، ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، نشر داد، ۱۳۷۴.
۴. ابن بطوطه، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
۵. ابن خلدون، *مقدمه ابن خلدون (ویراست ۳)*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
۶. ابوالفداء، اسماعیل بن علی، *تقویم البلدان*، مصر، مکتبه الثقافه الدینیة، ۱۴۲۷ ق.
۷. اشپولر، برتولد، *تاریخ مغول در ایران: سیاست، حکومت و فرهنگ دوره ایلخانان*، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
۸. اقبال آشتیانی، عباس، *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۴.
۹. پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ، *نظام اجتماعی و اقتصادی ایلخانان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۹۴.
۱۰. تاورنیه، ژان باتیست، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه حمید شیرانی، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۳.
۱۱. تینپولو، ماریا فرانچسکا، *اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری و نیز از دوره ایلخانان تا عصر صفوی*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۵۲.
۱۲. جوینی، علاءالدین عطاملک، *تاریخ جهانگشای جوینی*، ۳ جلدی، تهران، دنیای کتاب، چ ۴، ۱۳۸۵.
۱۳. حمدالله مستوفی، حمد الله بن ابی بکر، *تاریخ گزیده*، ترجمه عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
۱۴. خضری سعید، «جغرافیای تاریخی موکریان در چهار سده اخیر»، *تحقیقات جغرافیایی*، ۲۴، ش ۱، پیاپی ۹۲، ۱۳۸۸، ص ۱۲۹ - ۶۴.
۱۵. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، *تاریخ حبیب‌السیر*، مصحح جلال‌الدین همایی، محمد دبیرسیاقی، تهران، هرمس، ۱۳۸۷.
۱۶. درویش زاده، علی، *زمین‌شناسی ایران*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰.
۱۷. رضوی، ابوالفضل، *راه‌های تجاری درون مرز در عصر ایلخانان*، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد ری، ش ۶، ۱۳۸۶.
۱۸. سازمان جغرافیای نیروهای مسلح، *فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور؛ شهرستان تبریز*، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۰.
۱۹. سوری، سعیده و ولی دین پرست، «مناسبات تجاری جمهوری‌های ونیز و جنوا با ایران عصر ایلخانی»، *نشریه تاریخ اسلام و ایران*، سال ۲۵، ش ۲۶، بی تا.
۲۰. فضل‌الله، رشیدالدین، *جامع التواریخ*، مصحح محمد روشن و مصطفی موسوی طبری، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۳.
۲۱. فضل‌الله، رشیدالدین، *سوانح‌الافکار رشیدی*، مصحح محمدتقی دانش‌پژوه و شمس‌الدین محمد ابرقوهی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۵۸.
۲۲. فضل‌الله، رشیدالدین، کارل یان، *تاریخ مبارک غازی: داستان غازان خان*، اصفهان، نشر پرسش، ۱۳۶۸.
۲۳. فضل‌الله، رشیدالدین، *وقف‌نامه ربیع رشیدی: الوقفیه‌الرشیدیة*، بخط الواقف فی بیان شرائط امورالواقف و المصارف، شهرداری تبریز و سازمان اوقاف و امور خیریه، مصحح مجتبی مینوی، ایرج افشار، حسین اسدی و فرهاد دیرنگ، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، اسوه، ۱۳۹۳.
۲۴. مستوفی، حمدالله بن ابی بکر، *نزهة القلوب با مقابله و حواشی و تعلیقات و فهارس*، مصحح سید محمد دبیرسیاقی، قزوین، نشر طه، ۱۳۷۸.

۲۵. شاردن، ژان، *سفرنامه شاردن: متن کامل*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس، ۱۳۷۲.
۲۶. شرقی، مسعود، «تجارت در عهد ایلخانان مغول (سمینار)»، سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن ۲، ش ۱، ۱۳۷۹.
۲۷. علی‌یزدی، شرف‌الدین، *ظفرنامه: تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان*، از روی نسخی که در عصر مصنف نوشته شده، مصحح محمد عباسی، تهران، بهزاد، ۱۳۸۹.
۲۸. فروتن، منوچهر، «تحلیلی از فضاهاى شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی (بررسی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی)»، *هویت شهر*، ش ۴، ۱۳۸۸.
۲۹. قزوینی، زکریا بن محمد، *آثار البلاد و اخبار العباد*، تهران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
۳۰. گابریل، آلفونس، *مارکوپولو در ایران*، ترجمه پرویز رجبی، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱.
۳۱. لسترنج، گای، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۳۲. لمبتون، آن کاترین سواين فورد، *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نی، ۱۳۷۲.
۳۳. مارکوپولو، *سفرنامه مارکوپولو*، با مقدمه جان، ماسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
۳۴. مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ، *تاریخ تبریز*، ترجمه عبدالعلی کارنگ و غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز، آیدین، ۱۳۸۹.
۳۵. ناصر خسرو، *سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی مروزی با حواشی و تعلیقات و فهرس اعلام تاریخی*، مصحح سید محمد دبیرسیاقی، تهران، زوار، ۱۳۷۳.
۳۶. نبوی، محمدحسن، *دیپلاچهای بر زمین‌شناسی ایران*، تهران، سازمان زمین‌شناسی کشور، ۱۳۵۵.
۳۷. نسوی، محمد بن احمد و مجتبی مینوی، *سیرت جلال‌الدین مینکبرنی*، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
38. Dumper, Michael and Bruce E. Stanley, *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, ABC - CLIO, 2007.
39. Lane, George E., *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*. Routledge, 2003.
40. Lane, George, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Publishing Group, 2006.
41. Matthee, Rudolph P., *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, 1999.
42. Pfeiffer, Judith, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, BRILL, 2013

